

4. FACTORS HUMANS

4. FACTORS HUMANS: EL PROCÉS HISTÒRIC DE POBLAMENT I LA SEVA INFLUÈNCIA SOBRE EL PAISATGE

El paisatge actual del Camp de Tarragona és, tal i com s'ha descrit a l'apartat 3 d'aquesta memòria, el resultat de l'acció conjunta i prolongada al llarg del temps de determinats factors biòtics i abiòtics sobre el territori. A part d'aquests factors naturals, l'home també ha tingut una influència determinant en la configuració del paisatge del Camp de Tarragona, esdevenint el principal agent de transformació de l'entorn (especialment en els darrers dos segles). Així doncs, les diverses cultures que en un moment o altre de la història s'han establert en aquest territori han fet ús del seu paisatge i l'han convertit en un element essencial de la seva realitat social, intervenint amb més o menys intensitat sobre les condicions del seu entorn.

La importància del factor humà en la gènesi del paisatge actual és el motiu que justifica la inclusió d'aquest apartat en els catàlegs de paisatge. En el cas del Camp de Tarragona, les pàgines següents ofereixen una breu perspectiva històrica de l'ocupació del territori i les transformacions paisatgístiques al llarg dels segles, de forma territorialitzada, que ha de contribuir a interpretar el paisatge actual, com a base per elaborar els objectius de qualitat paisatgística, mesures i accions contingudes als apartats 12 i 13 d'aquesta memòria.

El repàs als grans períodes històrics en termes d'ocupació del territori i d'intervenció en el paisatge, s'inicia en els primers assentaments humans dels quals es té notícia i segueix per les civilitzacions ibèrica i romana, continuant pel període de domini sarraí del Camp de Tarragona i la posterior reconquesta i arribant, finalment, als nostres dies.

4.1 Els antecedents remots: des de la prehistòria fins l'edat mitjana

Diversos vestigis arqueològics demostren la presència humana en el territori des de molt antic. Des de les restes de pintures rupestres presents a Vandellòs, Albinyana, Tarragona, o Montblanc (declarades Patrimoni de la Humanitat per la Unesco l'any 1998), fins a llocs d'enterrament, com a L'Espluga de Francolí o Alcover, passant per vestigis diversos a la muntanya de l'Areny (Mont-roig del Camp), al Priorat, o als entorns del cap de Salou.

Cal tenir present que en èpoques prehistòriques els factors climàtics i l'aparença de l'entorn eren diferents dels actuals. Interpretar com s'estructurava el paisatge d'aquell període és una tasca analítica extraordinària.

En els primers assentaments fixos sobre el territori, que es consolidaren en l'època íbera, es van iniciar les primeres roturacions per a l'establiment d'una agricultura fixa, bàsicament de vinya, olivera i cereal. L'agricultura es practicava a les àrees més properes als assentaments de població. Les masses forestals s'utilitzaven com a zones de pastura. Alguns assentaments íbers es trobaven a Tarragona, Reus, Valls o Vallmoll. Això fa pensar que en aquest període el paisatge predominant era el forestal, amb formacions boscoses abundants emmig de les quals s'ubicaven els poblats (al voltant es practicava l'agricultura i la ramaderia).

Fou en l'època romana, però, quan es començà a bastir l'estructura territorial que, en part, encara perdura avui dia. És l'època esplendorosa de la Tarraco romana, capital de la meitat del territori peninsular i que estructurava les principals vies de comunicació al llarg del litoral, des del Penedès fins al coll de Balaguer (Via Augusta), i cap a l'interior, seguint el riu Francolí (Via Aurèlia). La construcció d'aquestes vies representà una altra de les principals transformacions del paisatge durant aquesta època. Les zones muntanyoses, més aïllades, aparentment van resistir millor a la llatinització i manteniren tipus de vida diferents dels romans. Es pot imaginar, per tant, un paisatge dual: unes zones planes de mosaic agroforestal, on l'agricultura cada cop anava ocupant més superfície, sobretot en els sectors més fèrtils (terrasses fluvials, llocs amb disponibilitat d'aigua, etc), i unes zones muntanyoses amb predomini dels boscos i les zones de pastura. Fou el període en que els principals assentaments, especialment la ciutat de Tarragona, experimentaren els primers creixements urbans.

L'arribada de la cultura musulmana al nord del litoral mediterrani, cap al segle VIII dC, va significar l'establiment d'una «terra de ningú» que tindria com a centre el propi centre del Camp de Tarragona. Les constants amenaces i incursions de sarraïns i cristians suposaren un progressiu abandonament d'aquest territori.

Després d'uns segles de dominació musulmana, es van iniciar els processos de reconquesta cristiana, procedent del nord, entrant per la zona del Penedès i l'eix del Gaià, on es bastiren un seguit de castells amb una clara funció defensiva. Molts d'aquests castells es construïren en punts elevats del territori, atenent a la seva funció de guaita de l'enemic, i avui són excel·lents miradors del Bloc de Gaià, la plana de l'Alt Camp o la plana del Baix Penedès. El lent procés de reconquesta va fer que els territoris situats al nord del riu Gaià es consolidessin des d'un punt de vista agrícola amb un model d'assentament propi de la Catalunya Vella, amb l'establiment de pobles encastellats i masies disperses arreu, mentre que la plana continuava erma en bona part i les muntanyes prelitorals del sud del Camp continuaven sota control sarraí.

La reconquesta de la plana del Camp va comportar una transformació del paisatge: la rompuda de les masses forestals que s'havien anat recuperant després de l'abandonament del territori iniciat a finals de l'època romana, l'impuls dels cultius d'horta a les vores de rius i rieres, la recuperació dels pobles i ciutats que havien estat mig abandonats, com ara la ciutat de Tarragona, així com la instal·lació de molins i granges o l'explotació de pedreres i mines.

Per tant, es pot preveure que en aquest període s'iniciés un procés de transformació paisatgística, sobretot a la plana, que ha continuat fins als nostres dies. La part de muntanya restava en bona part en mans dels musulmans, amb uns nivells demogràfics per sota dels de la plana, i amb uns paisatges forestals on tenia lloc un aprofitament bàsicament ramader.

4.2 Des de l'edat mitjana fins meitat del segle XIX

En aquest període es consolidà el model d'assentament i d'expansió agrícola al sector del Penedès i a les muntanyes del nord del riu Gaià, caracteritzat per una diversitat de conreus basats en la trilogia mediterrània (el blat, la vinya i l'olivera). A la plana del Camp aquest procés fou més lent però, tanmateix, imparable: es consolidaren els nuclis urbans i s'expandiren els conreus a costa de les masses forestals, tot i que l'aspecte era d'un mosaic agroforestal, amb boscos i matollars relativament extensos.

El sector de muntanya i el Priorat es va colonitzar poc a poc per nous pobladors que, malgrat les dificultats orogràfiques i les limitacions climàtiques, intentaren reproduir el model d'assentament de base agrícola existent a la plana. En aquests sectors, el veritable agent transformador del paisatge, a banda de l'agricultura, fou la ramaderia i l'extracció de fusta i el carboneig, iniciant-se així un procés de pressió sobre les masses forestals que culminà durant la primera meitat de segle XX.

En general, i amb tots els altibaixos provocats per les successives guerres i els episodis de pesta que va experimentar el Camp de Tarragona, al llarg d'aquest període s'experimentà un creixement demogràfic moderat, encara que progressiu. L'àmbit estricte del Camp (que comprèn les comarques de l'Alt i Baix Camp i el Tarragonès) va passar dels aproximadament 30.000 habitants que tenia l'any 1365 fins als 122.651 habitants de l'any 1845, tot generant una empremta més gran sobre el paisatge.

En general, el paisatge d'aquesta època presentava una estructura agroforestal amb pobles petits i compactes, a les planes, i unes masses forestals més o menys explotades, amb pobles petits i escasses superfícies agrícoles, als sectors de muntanya. Al sector del Penedès i al Gaià s'imposà un model d'assentament típic del nord, amb masies disperses arreu que controlaven extenses superfícies agroforestals. Aquest model d'assentament es basava en un model d'explotació multifuncional que combinava l'agricultura, la ramaderia i l'explotació forestal, pràcticament a parts iguals.

Es tractà, per tant, d'una època on el paisatge era més o menys equilibrat, harmònic i molt divers. De fet, molts historiadors afirmen que fins la meitat del segle XIX l'agricultura catalana estava caracteritzada en gran part per un policonreu encarat a l'autoconsum domèstic o local. Per tant, és fàcilment imaginable un paisatge amb una notable diversitat de conreus, amb clapes forestals i amb un entorn fluvial més o menys ben conservat.

Figura 4.1. Fent una abstracció, aquesta imatge podria representar clarament un paisatge típic de mitjans del segle XIX, amb una diversitat de conreus en equilibri i el respecte de determinades masses forestals.

4.3 Des de meitat segle XIX fins 1950

A partir de la meitat del segle XIX s'inicià un procés d'expansió demogràfica al Camp de Tarragona, que comportà una colonització agrícola dels espais forestals que fins aleshores se n'havien mantingut al marge. Era el moment de màxima pressió agroforestal sobre el territori, amb la rompuda de vessants amb pendents molt pronunciats que s'aterrassaren utilitzant la tècnica de la pedra seca per a la construcció de marges. Aquests murs de pedra seca, que en molts casos han arribat als nostres dies, són un dels principals agents que configuren el paisatge en molts espais de muntanya mitjana del Camp de Tarragona.

Els espais forestals van ser explotats fins extrems de pràctica deforestació, generant processos erosius de certa magnitud. L'abundant ramaderia extensiva, juntament amb l'increment de la demanda de carbó com a matèria primera de les primeres indústries i el ferrocarril, expliquen el motiu de la tala de la majoria de masses forestals ubicades en zones de muntanya.

Allà on el terreny és més favorable per a l'agricultura (a causa d'un pendent més reduït, de la disponibilitat d'aigua, etc.) es produí una ocupació pràcticament total del territori. En aquest sentit, es van talar els darrers espais forestals existents en aquestes àrees i els policonreus van donar pas al domini de la vinya i l'olivera. Sobretot és el conreu de la vinya el que agafà protagonisme, tant a la plana com a la muntanya, per l'increment dels preus que es produí com a conseqüència de la davallada en la producció vitivinícola francesa, que ja es veia afectada per la plaga de la fil·loxera.

L'arribada de la fil·loxera al Camp de Tarragona, a l'entorn de l'any 1900, provocà l'abandonament progressiu de bona part dels conreus de les zones de vessants més costeruts,

que van ser ocupats progressivament per boscos, tornant a conformar un paisatge similar al que hi havia abans de l'aparició del monocultiu de la vinya. La davallada de la demanda de carbó, que progressivament es veié substituït per productes derivats del petroli, provocà la progressiva desaparició de les activitats forestals d'extracció de fusta i el carboneig.

La confluència de tots aquests factors va ser l'origen de l'èxode rural cap a les ciutats i els pobles de la plana, que oferien més oportunitats a nivell laboral. Això va representar una doble dinàmica: per una banda, l'abandonament progressiu de l'agricultura i de les activitats forestals en els espais de muntanya permeté una recuperació de les masses forestals de les muntanyes pre-litorals; per l'altra, la concentració d'activitat i de població als pobles i ciutats de la plana provocà uns creixements urbans relativament importants i un cert increment de l'activitat agrícola. En aquests moments, ja s'havia substituït majoritàriament la vinya per altres conreus, especialment l'ametller (com a l'Alt Camp i Conca de Barberà) i l'avellaner (al Baix Camp, al Tarragonès, i a part de l'Alt Camp). Només la comarca del Priorat i alguns sectors de la Conca de Barberà, l'Alt Camp, el Gaià i el Penedès, recuperaren la vinya (com un conreu principal en el cas del Priorat, o complementari a la resta de comarques).

El garrofer, que havia estat un conreu característic del sector litoral de la plana, preferentment localitzat en els terrenys menys aptes, també inicià un procés de retrocés ja que bàsicament era un conreu destinat a l'alimentació de cavalls, mules i ases, tots ells elements de tracció que poc a poc es van substituir per elements mecànics.

El desenvolupament industrial no va ser gaire important en aquesta època en el conjunt del Camp de Tarragona i només destaquen petites indústries tèxtils a l'entorn del Gaià (el Pont d'Armentera), petites indústries papereres (la Riba), la fàbrica de tabac de Tarragona i les bòbiles situades als afores de diverses viles.

Figura 4.2. Mostra d'antics conreus abancalats, actualment abandonats, als Dedalts de Vandellòs.

Les ciutats i pobles de la plana, tot i els creixements experimentats en aquest període (l'àmbit estricte del Camp passà dels aproximadament 125.000 habitants de l'entorn de 1850 als aproximadament 180.000 habitants dels voltants de l'any 1960), encara presentaren un aspecte força compacte, amb petits eixamples que es desenvoluparen a partir dels centres històrics. L'arranjament o construcció de noves vies de comunicació no tingueren un impacte intens sobre el paisatge, ja que les limitacions tècniques d'aquella època obligaven a una adaptació a la topografia existent.

Els sectors de muntanya, poc a poc, van anar perdent activitat i efectius demogràfics, fet que com s'ha dit, afavoriren la recuperació dels ecosistemes naturals. D'altra banda, els pobles i viles d'aquest àmbit, en general, no creixerent pràcticament gens i continuaren sent petits i compactes.

4.4 Des de 1950 fins a l'actualitat

A partir de la dècada dels anys cinquanta del segle passat s'inicià un procés de transformació del paisatge fins assolir les característiques que presenta actualment. Per una banda, continuà l'èxode rural que en successives onades havia anat buidant els territoris de muntanya o espais rurals aïllats, com el Priorat o l'interior de la Conca de Barberà. D'altra banda, el sector de la plana, especialment a l'entorn de les ciutats de Reus i Tarragona, inicià un creixement demogràfic i d'activitat sense precedents al llarg de la història, tant en intensitat com de volum total. La resta de pobles de la plana també van incrementar la seva població, ja que part de la migració de la muntanya va trobar-hi condicions de vida millors i més facilitats d'integració laboral.

Al sector de muntanya pràcticament desaparegueren les activitats silvícoles (especialment el carboneig) i només es mantingueren tals puntuals de rejuveniment de les masses forestals. Els conreus es van mantenir únicament en terrenys de poc pendent i propers als nuclis habitats, com també ho feren petites explotacions ramaderes a les zones de muntanya. És en aquest període quan s'iniciaren els grans incendis forestals, afavorits per l'augment del risc de propagació del foc a causa de la continuïtat de la massa forestal, que s'havia anat desenvolupant durant els cinquanta anys anteriors.

Als sectors de la plana s'experimentaren uns creixements urbans i industrials sense precedents, a partir de dues activitats principals: la petroquímica i el turisme. La creació del polígon químic al sud de la ciutat de Tarragona significà, per una banda, l'ocupació d'antigues zones de conreu, el desenvolupament de tot un seguit de nuclis residencials propers a aquestes instal·lacions

(barris de Bonavista, Torreforta, Camp Clar, etc), i el desplegament de tot un conjunt d'infraestructures viàries que transformaren completament el paisatge d'aquest sector del Camp de Tarragona.

D'altra banda, des de la dècada dels anys seixanta del segle passat el sector de Cambrils i Salou començà a experimentar un creixement urbanístic relacionat amb el desenvolupament del turisme de sol i platja. Preferentment es van construir apartaments turístics que cercaven la primera línia de mar. El sector nord del Tarragonès no inicià un creixement d'aquestes característiques fins a finals de la dècada dels anys 80 on, a més, s'afegiren els creixements urbans derivats de la influència de la ciutat de Barcelona. Aquest creixement resseguí les vies de comunicació, creant amb els anys un continu urbà en tota aquesta àrea i fins a la punta de la Móra.

El patró d'urbanització que s'ha desenvolupat al litoral tarragoní trenca els models arquitectònics dels nuclis antics de les poblacions litorals i provoca una homogeneïtzació dels paisatges urbans.

La construcció de l'autopista AP-7, en servei des de finals dels anys setanta, implicà la permeabilització del territori, que l'aproximà a la regió metropolitana de Barcelona, al mateix temps que l'obrí a Europa i al sud peninsular. L'activitat química es veié reforçada i es consolidà amb l'arribada de més indústria de química de base, amb els conseqüents creixements residencials i infraestructurals. La construcció de les principals vies de comunicació va potenciar creixements urbanístics al llarg d'aquests eixos.

Des de meitat dels anys vuitanta fins la meitat dels noranta del segle XX els creixements es contingueren i, per tant, les transformacions paisatgístiques es moderaren. Fou en aquest moment quan s'iniciaren els arranjaments dels centres històrics de les grans ciutats (Reus i Tarragona) que amb el pas del temps s'havien anat deteriorant.

L'arribada de l'aigua del riu Ebre a la plana del Camp de Tarragona, a partir de l'any 1989, establí les bases dels creixements que sobretot es començaven a visualitzar a partir de 1995. D'entrada, aquest subministrament va servir per consolidar les activitats existents, però a la llarga es convertí en un dels motors del creixement que el nucli central del Camp, així com també la plana i el litoral del Penedès, han experimentat els darrers deu anys.

En definitiva, el sector central del Camp (eix Reus-Tarragona), juntament amb la façana litoral del Camp, el Baix Gaià i el Penedès, han experimentat els darrers anys uns creixements residencials i infraestructurals molt importants, que han anat ocupant antics conreus o espais forestals a partir d'un creixement en forma de taca, sovint a primera línia de mar, però també a

segona línia, seguint els límits que marquen les infraestructures de comunicació.

Els espais agrícoles, que encara són molt importants en la configuració dels paisatges de la plana del Camp de Tarragona, es mantenen en un fràgil equilibri que posa en dubte la seva viabilitat en termes econòmics. El paisatge de l'avellaner, molt característic del sector central del Camp situat entre Reus-Valls-Tarragona, i de l'interior de la plana del Baix Camp (Alforja-Les Borges, l'Aleixar-Vilaplana), ha anat suportant successives crisis que l'han posat al límit de la subsistència i en els darrers deu anys s'ha produït un procés de substitució d'aquest conreu, en alguns indrets per conreus hortícoles intensius i en altres per fruiters de regadiu o olivera.

El desenvolupament d'infraestructures de comunicació en l'espai intersticial existent entre Reus i Tarragona ha comportat la fragmentació i l'artificialització d'aquests paisatges, al mateix temps

Figura 4.3. Polígon petroquímic de la Poble de Mafumet.

que ha afavorit la ubicació de diversos equipaments comercials i de polígons industrials en aquesta zona.

En les àrees de muntanya, el fort procés de despoblament que experimentà el territori comportà l'abandonament de les terres de conreu i l'embosquinament progressiu de les mateixes.

Molt lligat a aquest darrer aspecte, és important destacar que els incendis forestals han tingut un paper destacable en la configuració del paisatge actual de bona part d'aquestes àrees, especialment al sector meridional (serra del Pradell-l'Argentera, serra de Llaberia, muntanyes de Tivissa-Vandellòs) i a les muntanyes del nord del Gaià (Montagut, i, especialment, la serra del Montmell).

En aquests indrets, els espais agrícoles són residuals i es localitzen als fons de vall i en terrenys ben comunicats amb els nuclis urbans.

Un altre fenomen de transformació d'aquests paisatges de muntanya han estat les pedreres, que subministren material pel procés de creixement de l'àrea central del Camp de Tarragona. Són especialment significatives les existents a Alcover, a l'Hospitalet de l'Infant i a Riudecols.

La comarca del Priorat, que durant molts anys estava en una situació de regressió econòmica i demogràfica, ha experimentat en els últims temps un relançament a partir de la producció de vins de qualitat, fet que ha comportat la recuperació d'antics conreus de vinya. Molts d'aquests nous conreus estan comportant un procés intensiu d'aterrassament de vessants, transformant el paisatge d'aquest territori.

Els sectors planers del Baix Priorat, ja en contacte amb la cubeta de Móra, l'interior de la Conca de Barberà i l'interior del Baix Penedès, han mantingut fins ara uns paisatges agroforestals caracteritzats pel predomini de la vinya. Això ha estat possible per la realització d'un seguit de millores en les explotacions que en termes generals no han tingut una incidència notòria en el paisatge preexistent.

D'altra banda, al Baix Penedès, i per la seva proximitat amb la regió barcelonina, els nuclis urbans han experimentat els darrers anys uns creixements urbanístics de més magnitud que els produïts al Priorat o la Conca de Barberà.

Finalment, les grans infraestructures de comunicació construïdes en els darrers anys, com la plataforma del TGV, han provocat transformacions importants sobre el paisatge, tant pel seu efecte visual com pels creixements urbanístics que han induït (en el cas concret del TGV, a l'entorn immediat de la futura estació central del Camp).